

СТАТТІ

О.Є. Лисенко (Київ)

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ФЕНОМЕН ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ*

Стаття присвячена методологічним аспектам дослідження історії Другої світової війни, проблемам термінології, а також історичної пам'яті про події воєнної доби.

"Кожне покоління повинне наново написати свою історію. Нові події набирають ваги і давні події треба розуміти по-новому"

Д.Б.С. Галдейн

Жодна подія ХХ-го, а можливо, й кількох попередніх століть, не може зрівнятися з Другою світовою війною за тими впливами, які вона вчинила на хід історичного поступу. Про це доводиться згадувати щоразу, коли виникає потреба здійснити історичну ретроспективу, чи реконструювати будь-які явища і процеси минулого.

Можна заперечити, мовляв, Перша світова війна мала не менш вражаючі історичні наслідки. Та, напевно, вже так влаштована й функціонує суспільна свідомість, що актуалізує насамперед ті події, які менш віддалені в часі і які своєю глибиною й трагізмом вивищуються над іншими, набуваючи епохального значення. Певною мірою обумовлено це і тим, що донині живі учасники війни, носії історичної пам'яті про неї - ті, хто воював зі зброєю в руках, навчався, працював, відбудовував країну.

Полотно історичної пам'яті народу України зіткане з мільйонів епізодів, що відклались у спогадах, помережене трагічними і радісними подіями, на які такою багатотою виявилася воєнна доба. Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, яке, з одного боку, витворює підвалини його самодостатності й самобутності, а з іншого, - органічно інтегрує його в загальноцивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію. В цілому ж - це надзвичайно складний, суперечливий, строкатий, багатогранний парадоксальний феномен, який важко досягнути в чорнобілому спектрі й більш-менш однозначно оцінити. Більше того, на індивідуальному рівні можливе зовсім несхоже сприйняття певних подій навіть тими людьми, які перебували в однакових умовах (служили у збройних силах, партизанили, перебували в полоні, на окупованій території чи на примусових роботах у Третьюму рейху тощо). Що вже говорити про тих, кого війна розділила ідеологічними та військово-політичними бар'єрами: вони й донині перебувають на "передовій", хоча воюють не зброєю, а словом. І в цьому сенсі Друга світова війна виступає як фактор, що провокує перманентне протистояння і збуджену реакцію значної частини суспільства на будь-які спроби відійти від усталених протягом повоєнних десятиліть уявлень про війну, оцінок і стереотипів, що домінували у так званій доперевбудовний період.

Доводиться визнати, що це природній процес для пострадянського українського суспільства, яке продовжує інерцію мислення й світосприйняття попередньої радянської епохи. Те, що більшість громадян України виховувала-

* Стаття започатковує цикл публікацій, присвячених 60-річчю визволення України від гітлерівських загарбників та 60-річчю Перемоги над нацизмом.

ся й отримувала освіту саме в той період, позначається на всіх проявах політичного, соціокультурного, економічного, релігійного життя. Та особливо відчутний цей вплив на морально-психологічному рівні. Посттоталітарний синдром у поєднанні з ембріональною фазою формування нових еліт (стара номенклатурна еліта й інтелігенція значною мірою виявилися розпорошені, неконсолідовані, не мають чітко визначених корпоративних стратегій) виявляється у нездатності суспільства засвоїти і втілити в практику повсякденного життя принципи демократичного громадянського суспільства та правової держави. Відчуженість широких мас населення від реальних важелів влади, дистанціювання останньої від народу, породжують не лише апатію та нігілізм, але й приховане роздратування й негативні емоції, які вириваються назовні у формі гострих дискусій (у тому числі з питань історії війни). Побутова невлаштованість, відсутність соціальних гарантій, фактичне ігнорування багатьох проблем радянських ветеранів, які звикли до певного рівня пошанування, морального й соціального статусу, загострює реакцію на дії влади чи політичних сил, що сповідують інші світоглядні орієнтири й цінності.

У свою чергу, історичної сатисфакції вимагають ті, хто в роки Другої світової війни зі зброєю в руках відстоював право українців на суверенну державність. Прихильники самостійницької ідеї, сучасні носії ідеології українського націоналізму домагаються визнання УПА воюючою стороною та відповідної соціальної атрибуції даного юридичного рішення. Така постановка питання нашоухується на жорсткий спротив більшості ветеранів радянських збройних сил, які інкримінують членам ОУН та воякам УПА співпрацю з гітлерівськими окупантами і ставлять їх в один ряд із дивізійниками "Галичини". Полишаючи цю проблему для спеціального розгляду, слід зазначити, що громадянське протистояння, яке базується на спогадах про минулі військові дії, не є специфічно українським явищем. Але в країнах із віковими демократичними традиціями і високим рівнем життя (Франція, Іспанія, Італія та ін.) шлях до порозуміння виявився менш тривалим і болісним.

Важливим чинником формування історичної пам'яті про війну залишається наука. Саме зусилля фахівців військової історії дозволяють систематизувати й узагальнити матеріал, подати його в логічній та хронологічній послідовності, дослідити маловідомі й суперечливі її сторінки.

Якщо говорити про наукові підходи, то історія Другої світової війни є надзвичайно складним, багатоплановим об'єктом. У радянські часи партійний ідеологічний апарат виробив пріоритетні напрями вивчення й висвітлення подій військової доби і заздалегідь розставив наголоси, знаки оклику й застережні знаки. Одні тематичні ніші, як-от, бойові дії регулярних збройних сил, партизанів та підпільників, зусилля радянського тилу, масовий героїзм і трудова звитяга, злочини окупантів тощо, піднімалися на щит, а на інші, - зокрема втрати Червоної армії, помилки й невдачі радянської військово-політичної верхівки, недоліки в організації радянського Руху Опору, ставлення тоталітарного сталінського режиму до власного народу, репресивно-каральна система, проблему колаборації, міжнаціональні стосунки у той період - було накладено табу. У виключно негативному ключі висвітлювалась історія ОУН та УПА.

Перетворення історичної науки на Попелюшку ідеології на довгі десятиліття практично синонімізувало їх завдання й синхронізувало зусилля. Якось відійшла на другий план та обставина, що ідеологія і наука мають різну методологічну основу, технологічні механізми, призначення й мету. Наука в широкому розумінні систематизує і препарує інформацію, у той час як ідеологія вибірково й спекулятивно її використовує. Для науки однаково важливими є будь-які результати: і позитивний, і негативний, і комбінований. Ідеологія користується лише тим сегментом інформації, який дає суто позитивний, очікуваний, прогнозований результат. Вчені оперують сотнями спе-

цифічних методів дослідження конкретних проблем, ідеологи як головний використовують квазінауковий інструментарій, трансформуючи інформацію згідно із заданою політичною кон'юктурою матриці.

Ідеологія апелює до широких мас і сфокусована на суспільній свідомості як головному об'єкті впливу. Фундаментальна наука зрештою доволі абстрагована, відсторонена від того, яким чином її результати будуть сприйняті тією чи іншою частиною суспільства. Більше того, досягнути здобутки вчених можуть далеко не всі.

Користуючись одним матеріалом - історичним фактом, суспільствознавці намагаються з'ясувати не лише банальні причинно-наслідкові зв'язки, але й досягнути складні, часто ірраціональні вектори людської діяльності, а ідеологи - вибудувати з них привабливі, хоча часто досить хиткі, але легко засвоєвані стереотипи й схеми. Окрім спільного інформативного підґрунтя, ідеологію і науку єднає прагнення знайти відповіді на виклики часу, однак і тут вчені йдуть далі, визначаючи альтернативні й оптимальні напрями суспільного поступу, моделюючи орієнтири самоорганізації та функціонування соціуму, здійснюючи пошук шляхів розв'язання складних політичних, військових, економічних, етноконфесійних, морально-психологічних проблем.

Нарешті ідеологія витворює міфи, а наука покликана їх спростовувати. У теоретичному розумінні наука перебуває на значно вищому щаблі, ніж ідеологія, що синкретично синтезує й експлуатує окремі наукові положення.

Спеціально зупиняємося на цьому питанні для того, щоб врешті-решт розділити цих "сіамських близнюків" радянської епохи. Принципова необхідність утвердження самодостатності й незалежності історії війни від примхливої долі ідеології диктується необхідністю не лише об'єктивної реконструкції минулого, але й усвідомлення реалій сьогодення та прогнозування перспектив на майбутнє. Аксиоматичне право вченого видавати продукцію, яка не збігається з тією чи іншою ідеологічною доктриною (а часом і державною), має підкріплюватися своєрідним науковим імунітетом. Як громадянин, науковець може мати власні симпатії й антипатії, політичні вподобання й позицію, як вчений - він повинен бути вільний від будь-яких ідейно-політичних зобов'язань. Громадськість відзначає ті чи інші події (в залежності від політичного режиму й пануючої ідеології), науковці - викладають власне бачення їх на підставі застосування дослідницьких методик. Для вчених "круглі дати" - привід не для їх святкування, а можливість підсумувати й критично осмислити власні здобутки, накреслити нові горизонти пошуку. Іншими словами, історики покликані вивчати й ті події, які з тих чи інших причин не святкуються в державі. Лише тоді, коли розуміння цієї простої істини стане повсякденною практикою, зникне безліч непорозумінь, безпідставних звинувачень. Зі свого боку, професійні вчені мають бути послідовно об'єктивними й аполітичними, уникаючи тенденційності та кон'юктурності, аби закріпити за собою таке право.

За радянських часів історія війни була значною мірою мемуаризована, зретушована, а то й відверто сфальсифікована. Протягом кількох повоєнних десятиліть сформувалася жорстка схема-конструкція, відхилення від якої не допускалося. Глорифікована й героїзована історія Великої вітчизняної війни поступово набула деяких рис міфу, який мав "працювати" на згуртування радянських людей довкола Комуністичної партії, їх мобілізацію на нові трудові звершення. Міф мав підкріпити віру в керівництво країни, яка була підірвана передвоєнними репресіями, голодомором, колективізацією, а на початку 40-х років - невдачами в Зимовій війні проти Фінляндії та на німецько-радянському фронті. Перед агітпропом стояло завдання стерти з пам'яті негативний вплив передвоєнних зовнішньополітичних кроків Кремля, методів радянської Західної України, шоку від поразок Червоної армії та полонення мільйонів червоноармійців у перші місяці німецько-радянської війни.

Переключаючи увагу на злочини нацистів, жорстокий окупаційний режим, збитки, заподіяні агресором, фахівці з обробки масової свідомості приховували справжні причини поразок, зтяжненого перебігу війни та її наслідків. Назагал виходило, що тільки завдяки мудрому керівництву вождів, Комуністичній партії і перевагам соціалістичного ладу над капіталістичним стала можливою перемога над ворогом. "То ж і виходило, - писав М.В.Коваль, - що в глянцево-лакованій офіційній версії історії найбільшої з усіх війн людства не знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні Батьківщини"¹.

Аналізуючи природу історичних міфів, Р.Сербин писав, що вони можуть спричинитися як до поліпшення, так і погіршення людського життя. "Добре відомі хижачькі міфи, які оправдували колоніялізм, расистські ідеології, ксенофобію, релігійну та іншу нетерпимість. Але існували також міфи, які були використані в благородних цілях, наприклад, для поширення свободи, рівноправності, соціального та національного визволення, державобудівництва на демократичних засадах тощо. Очевидно, кожен режим чи кожне суспільство творять міфи собі на користь і витримують їх так довго, поки вони їм служать. З такою метою був вироблений советський міф "Великої Вітчизняної війни". Він замінив "Велику Жовтневу революцію" як головний консолідуючий міф советської держави та об'єднуючий культ советського народу, і в цьому він був надзвичайно успішний". Водночас канадський історик наголошує, що хоча "міф "Великої Вітчизняної війни" сьогодні тішиться покровительством української влади і широкою популярністю в українському суспільстві, його корисність для будівництва незалежної демократичної української держави не доведена". Учений звертає увагу на те, що міф "залишає нез'ясованими такі питання, як державний статус України під час Другої світової війни, її тодішнє ставлення до Союзу та інших держав", а "прославляючи советський патріотизм, звеличуючи війну, "визволення" й "перемогу", він "відволікає увагу від головного значення війни для України - великої людської трагедії"². Можна погоджуватися чи сперечатися з даними твердженнями, та важливо одне: радянський міф про війну значною мірою спрямовувався на оптимізацію історичної пам'яті про неї, героїзацію тих, хто виніс на своїх плечах тягар боротьби з наці-фашизмом, увічнення в масовій свідомості невмирущого подвигу полеглих. У морально-психологічному (а ширше - гуманітарному) плані це було цілком виправданим і органічно вписувалося в ідеологічно-виховну доктрину партії. Певною мірою сакралізована пам'ять про війну постійно підживлювалася краєзнавчо-пошуковою роботою слідопитів, військово-патріотичним вихованням в освітніх та позашкільних закладах, широкою постановкою музейної справи (величні меморіальні комплекси поєднувалися з музейними кімнатами й "куточками" бойової слави у багатьох школах, військових частинах, вузах), масовими тиражами літератури, художніми кінофільмами про війну. За цих умов історична наука виконувала суто суфлерські, додаткові функції стосовно офіційної ідеології і була поклика на хіба що забезпечувати фактологічним матеріалом і теоретичним обґрунтуванням ті чи інші доктринальні положення, в загальних рисах окреслені в партійних документах і настановах. Це перетворювало на рудимент іманентну властивість історичної науки - пошук нових джерел, їх класифікацію й інтерпретацію, генерування нових концептуальних підходів і методик дослідження, формування альтернативних наукових шкіл.

Ситуацію ускладнювали обмежений доступ до архівних джерел та їх використання в наукових працях. У другій половині **90-х років** на якийсь час багато перепон на шляху введення архівних документів до наукового обігу було знято, однак невдовзі стався відкат назад, і сьогодні значні масиви архівних справ колишніх радянських спецслужб (КДБ, МВС), Міністерства

закордонних справ перебувають лише у службовому користуванні. Терміни розсекречення їхніх фондів, хоча й обумовлені нормативними документами (до речі, широкому загалу науковців ці юридичні акти не відомі), не дотримуються, а сам процес не є прозорим. До того ж, у російських та вітчизняних архівних установах отримати матеріали, доступ до яких обмежений, українським дослідникам значно важче, ніж зарубіжним: окрім іншого, діють жорсткі закони ринку ...

У безпосередньому зв'язку з вищевикладеним слід сприймати надзвичайно малу кількість збірників документів і джерелознавчих праць з історії Другої світової війни. Культура археографічної обробки і публікацій тематичних документальних блоків, як це не прикро констатувати, залишається на вкрай низькому рівні. Навіть ті документальні видання, які вряди-годи з'являються в Україні, хибують слабким довідковим апаратом, тенденційним добором матеріалів, відсутністю належного джерелознавчого аналізу. Виняток становлять хіба-що спільне видання українських і польських архівістів "Польща та Україна у тридцятих - сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб", "Літопис УПА. Нова серія", "Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб"³. Осібно слід відзначити масштабний пошуково-видавничий проект "Книга Пам'яті України". Багаторічні зусилля сотень учених слідопитів, ентузіастів увінчалися виходом понад 250 томів, у яких по кожній області наведено стислі біографічні дані тих, хто загинув у роки війни. Віддаючи належне керівникам проекту і пошуковцям, все ж необхідно зауважити: справу можна буде вважати завершеною лише тоді, коли будуть зафіксовані імена й обставини загибелі всіх наших співвітчизників, які полягли у той період. Не можна споруджувати некрополі за політичним принципом.

Симптоматичний інтелектуальний вакуум доводиться констатувати, коли мова заходить про загальнотеоретичні й методологічні аспекти дослідження історії Другої світової війни. Не викликає сумніву, що такий стан речей є спадщиною радянських часів (повної уніфікації, згідно з марксистсько-ленінською методологією, відсутності альтернативних наукових шкіл, санкцій проти сміливців, які наважувалися на "крок вліво чи вправо"), результатом тривалого ізоляціонізму радянської історіографії, хронічного браку контактів із зарубіжними вченими, недоступності їхніх праць. Деякі з цих факторів діють і понині, що перетворює дану дослідницьку нішу в Україні на периферійну, неповноцінну. Методологічна база навіть вузькоспеціальних праць - здебільшого еkleктична, невиразна. Основна маса продукції вітчизняних істориків виконана на примітивному конкретно-історичному, фактологічному рівні.

Тим часом світова історична наука нестримно рухається вперед, апробуючи новітні дослідницькі технології. Вчені активно обговорюють різні методологічні підходи й конкретні методики для розв'язання тих чи інших завдань. У ході полеміки довкола монографії Б.Миронова "Соціальна історія Росії періоду імперії", що розгорнулася на сторінках журналу "Отечественная история", один з її учасників висловив таку думку: "За великим рахунком розходження навіть у другорядних питаннях зумовлюються різними теоретичними орієнтаціями людей. Якщо керівна ідея В.П.Булдакова полягає в тому, що "в історії все визначається не так званими об'єктивними факторами, а людськими уявленнями, які часто йдуть врозріз із ними", а згідно з моїми переконаннями, важливі історичні події не стільки робляться, скільки відбуваються, то природно, що нам важко прийти до консенсусу. Якщо все є непередбачуваним, випадковим, то пошуки закономірності даремні, прагнення знайти логіку подій — наївне, цифри лукаві, твердження про нормальність історичного процесу дратують, емоційно-інтуїтивний, художній підхід здається більш результативним, ніж порівняльно-історичний чи структуралістський. Навпаки, якщо події відбуваються, то придатний науковий, позитивістський

підхід до їх вивчення і відповідно пошук закономірностей і логіки в історичних подіях⁴.

Якщо вести мову про методологічне кредо історика війни, на перше місце висувається проблема інтерпретації емпіричного матеріалу. Коли йдеться про творчий метод історика війни, засадничою аксіомою тут, очевидно, залишається те, що жодна методика не є універсальною і не вичерпує всієї багатомірності й складності історичного явища. Спроба надати такого статусу одній з них доволі вразлива.

Для прикладу, характеризуючи історіографію українсько-польських стосунків у період Другої світової війни, А.Заярнюк відстежує дихотомію інтенціоналізм - функціоналізм. До інтенціоналістів зараховуються польські історики, які "вбачають першопричину Волинських подій у націоналістичній ідеології та текстах ідеологів українського інтегрального націоналізму, написаних у міжвоєнний період". Функціоналістами вважаються українські вчені, "схильні пояснювати Волинські події ескалацією напруги в стосунках між двома народами, а також втручанням третіх сил - Німеччини чи Радянського Союзу". Відразу зазначимо, що національний критерій для такого поділу не видається вдалим. Та навіть за всієї умовності він дозволяє показати дві найбільші групи фахівців, які по-різному трактують вказані процеси. А.Заярнюк вважає, що в історіографії українсько-польських взаємин, як і в історіографії Гол округу, "ні інтенціоналізм, ні функціоналізм не змогли адекватно підійти до проблеми простих виконавців", причому "найбільшою проблемою обох підходів було причинно-наслідкове розуміння подій". Вважаючи таку методологію малопродуктивною, дослідник звертає увагу на "особистий досвід, мотиви й дії виконавців як окремих осіб".

Спіраючись на праці К.Бравнінга, Д. Гольдхагена, О.Бартова, Д.Пойкерга, Т.Мейсона, С.Баумана, Д.Воллера та інших, А.Заярнюк доходить висновку, що ключем до розуміння геноцидальних механізмів є "комплексна мобілізація, втілення ідеї через практику як структур, так і окремих людей", а тому завдання дослідників полягає саме "у поясненні конкретної практики, пошуку закономірностей у розстановці конкретних значень, у поясненні механізму ставання виконавцями"⁵.

Як бачимо, йдеться про цілком інший методологічний дискурс у вивченні складної проблематики, хоча, на наш погляд, і він не дає повного, об'ємного розуміння феномена масового винищення цивільної людності, а моделює лише певний зріз.

Відкидаючи причинно-наслідкові зв'язки як засіб пояснення й інтерпретації геноциду, вважаючи, що "занадто вже неісторична соціальна психологія" також мало що дасть сама по собі, історики цього напрямку висувають на передній план дослідження національних, соціальних, релігійних, політичних ідентичностей, особистого й групового досвіду і практик.

Та попри всю незвичність, презентаційність і свіжість (для української Історіографії), такі стартові позиції й окремі параметри інтерпретації видаються неспроможними пояснити всю багатоманітну й різномірну гаму зв'язків, стосунків, синтезу воль, які спонукали учасників історичних подій до певних кроків. При ближчому розгляді дослідницькі технології такого гатунку неминуче скочуються чи піднімаються до пошуку причинно-наслідкових зв'язків. Детермінація того чи іншого явища (факту, процесу) є не лише визначенням їх зумовленості певними факторами, а водночас і обмежує їх коло найбільш сутнісними і впливовими. Тому відмова від оперування причинно-наслідковими зв'язками сприймається, в кращому випадку, як спроба експерименту, а в гіршому - як дещо штучне відособлення у нібито самодостатній дослідницький вектор. Втім, саме на подібних концептуальних підходах акумулюється інтелектуальний потенціал для прориву в нові

дослідницькі сфери і можливість нетрадиційного погляду на, здавалося б, достатньо опрацьовані істориками теми.

Критики, які скептично оцінюють новітні напрями в історіографії, закидають їх адептам руйнування цілісної історичної картини, її фрагментаризацію, роздроблення на незв'язані осколки. А. Гуревич з цього приводу зазначає: "Коли зображення історичного процесу підміняється описом розрізних аспектів ментальностей, взятих ізольовано від аналізу соціальних структур та їх динаміки, то у таких побоювань є підстави. Та якщо ці соціально-психологічні аспекти історії включені у всеохоплюючу соціокультурну систему і не розглядаються як незалежні від неї, самодостатні феномени, то в них слід вбачати компоненти історично конкретної тотальності. В такому випадку наявний не "розвал історії", а пошук нових підходів до історичного синтезу; синтез якраз і є та перспектива, якої прагне наука"⁶.

В останні десятиліття в зарубіжній історіографії Другої світової війни провідні позиції посіла наративна методологія. Один з провідних адептів даного напрямку Л.Стоун подає таку дефініцію: "Наратив означає організацію матеріалу в порядку хронологічної поступовості, що утворює єдину зв'язану розповідь, хоча і з другими планами"⁷. За визначенням Л.Гріффіна, наратив - "...зображення, опис соціального феномена, розповідь, що розгортається в часі, послідовна, упорядкована, з відкритим фіналом, доповнена відповідними обставинами й умовами"⁸. Наратив у широкому розумінні є одночасно методом і центральною характеристикою об'єкта дослідження, включаючи культурний та інтерпретаційний, сфокусований на понятті ідентичності аспект.

Радянські історики війни вивчали її переважно на макрорівні. Масштабні бойові дії, переміщення продуктивних сил і трудових ресурсів, відбудовна епопея, партизанський рух, окупаційний режим, збитки, заподіяні війною, - все це розглядалося на базі мета-наративів за допомогою глобальних концепцій. На периферії дослідницького інтересу залишалися "малі життєві світи", доля певних категорій населення й окремої людини (виняток становлять біографічні наративи вождів, полководців та окремих героїв). Низька ефективність макроісторичних підходів для пояснення глибинних механізмів і тенденцій, які діяли в суспільстві, а також послаблення ідентифікації людей з "більш великими спільнотами, чи то є нація, чи держава, великі партії, профспілки чи прогресистські рухи" (Х.Майер) спричинили підвищення інтересу до мікроісторії не лише у специфічному соціальному й політичному досвіді сучасності, а й віддаленого минулого⁹.

Історичний наратив характеризується насамперед концентрацією на мікропроцесах, орієнтацією на подію, темпоральністю, лінійною залежністю зображуваних явищ і процесів. Якщо класична наука оперує закономірностями, які лежать поза межами суб'єктивного сприйняття, то військова антропологія, соціальна історія, історія повсякденності спрямовані на реконструкцію ролі особи, на індивідуальному досвіді й практиці. Основними векторами фундаментальної переорієнтації став перехід від структурних побудов до взаємозв'язків, від точних схем до життєвих ситуацій, від колективних норм до індивідуальних стратегій¹⁰. Нове розуміння війни відштовхується не від однієї центральної ідеї (що йде від влади, вождя, партії), а від багатьох раціональностей, стратегій, втілюваних спільнотами, соціальними групами, родинами, індивідуумами. Використовуючи напрацювання інтерактивних моделей та етнометодології, мікроісторія оперує ними в інший спосіб, ніж традиційна історична наука. В основі кожної мікроісторії перебуває конкретна ситуація з усіма зв'язками й діалектичними суперечностями, які її формують.

За спостереженням Ж.Дюбі, ідеї позитивізму швидше лягли в основу аналізу суспільних установ та інституцій, ніж політичної історії чи історії мистецтва, де роль унікального і неповторного важко проігнорувати. Окрім усього іншого, зростання впливу наративу в сучасних історичних і соціаль-

них дисциплінах свідчить також про визнання й розуміння гуманітарного змісту й характеру історії як науки та мови як її інструменту¹¹.

Актуальність нарративу для вітчизняних істориків Другої світової війни визначається кількома чинниками. По-перше, зовнішні вияви війни (великі переміщення військ та економічні й міграційні процеси, доленосні дипломатичні акції тощо) так і залишаються загальним тлом, на якому важко вирізнити глибинні мотиви прийняття рішень, технологію їх впровадження в життя, вертикальну субординацію владних структур та їх взаємодію, моделі поведінки окремих груп населення, міні-соціумів (родин, тимчасових соціальних груп), їх роліві функції і т. ін. По-друге, вимогою часу є пошук альтернативних джерел, оскільки офіційні архівні документи в багатьох випадках мало можуть допомогти в дослідженні мікропроцесів. Йдеться про необхідність більш інтенсивного використання методик усної історії, адже кількість респондентів неухильно скорочується, і через 5-10 років це не оціненне джерело інформації просто фізично зникне.

Соціальна сфера війни попри значну кількість праць, в яких розглядаються ті чи інші проблеми цього спектру, в цілому залишається неопрацьованою. Евакуаційна епопея, міграційні процеси, соціальні заходи держави, збитки, яких зазнала соціальна сфера, є лише верхівкою айсберга, по-суті - макрорівнем, який дає тільки загальне уявлення про соціальні зрушення й перипетії. Натомість соціальна історія має кілька інших рівнів (поверхів), кожен з яких вимагає певного типу джерел та способу їх інтерпретації, особливо добору інструментарію. Одним з етапів має стати вироблення й апробація соціокультурного тезаурусу, його широке застосування в історико-соціальних працях. Цей напрям володіє надзвичайно великим евристичним потенціалом і дозволяє забезпечити таку візію історії Другої світової війни, яка пов'язана не лише з новим емпіричним матеріалом, а насамперед із теоретичними напрацюваннями на базі сучасних методик.

Перспективним напрямом сучасної історіографії є військова антропологія - практично неосвоєна вітчизняними дослідниками ніша.

Визначаючи завдання "антропологічної орієнтованої історії", А. Гуревич наголошує, що вона повинна не замінити собою інші напрями історичного дослідження, але створити новий і більш ємний контекст, в якому розглядається минуле. "Історична антропологія орієнтована на дослідження картин світу, знакових систем та основоположних форм людської поведінки, здебільшого прихованих і не сформульованих чітко. Вона виходить з розуміння того, що будь-яка історична пам'ятка втілює в собі мову культури часу свого створення, а тому потребує розшифрування, проникнення в потаємні пласти свідомості як її автора, так і її середовища". Виходячи з цього, А. Гуревич вважає найпершим завданням історика знову і знову проникати в мову (в семіотичному її розумінні) людей досліджуваної епохи. Водночас він не має права уникати іншого завдання: піддавати аналізу й перегляду власну систему понять.

Російський учений висловлює аргументи на користь розробки спеціальної історичної теорії пізнання, що, на відміну від історіософських підходів, не претендуватиме на універсальну схему. Іншими словами, йдеться не про якусь систему, що ззвоні накладається на розмаїття історичного матеріалу, а про процедури трактування, які продукуються безпосередньо в процесі самого дослідження з урахуванням специфіки джерел і прийомів їх аналізу¹².

Сучасна методологічна криза у тому сегменті вітчизняної історичної науки, який досліджує військову проблематику, виявляється в неструктурованості, "засміченості" ідеологічними нашаруваннями понятійного апарату. Ситуацію, що склалася нині, можна охарактеризувати як своєрідну "війну дефініцій". Дотепер в українській історіографії побутують терміни, які народилися й функціонували у формі тогочасних специфічних соціокультурних і

політичних паролів. Ці вербально-сміслові терміни здебільшого перетворювалися на ідеологеми і вживались у первісному значенні навіть після того, як тоталітарний режим, що їх породив, відійшов у минуле. Вони виразно і плакатно артикулювали ідеологічні положення більшовицької партії й слугували маркерами найбільш принципових і актуальних для влади теоретичних конструкцій, на яких трималася комуністична доктрина.

Аналізуючи взаємозв'язок словесних символів і реалій, які за ними стоять, відомий російський соціолог П.Сорокін писав: "Оскільки слова стали ідентифікуватися зі значеннями й цінностями, які вони означають, докази з приводу написання чи вимовляння слова можуть набути надзвичайної важливості. Наприклад, в історії російської церкви протиріччя, які виникли з приводу написання слова "Ісус", призвели до серйозного розколу на "ніконіанців" і "старовірів"... Простого називання абстракції часто достатньо для того, щоб перетворити її в об'єктивну реальність із цінністю, набагато переважаючою її власну внутрішню важливість"¹⁵.

Саме так сталося з багатьма поняттями, які ввійшли до лексики радянських людей у 30 - 40-ві роки ХХ ст. Терміни "буржуазна і соціалістична інтелігенція", "колективізація", "індустріалізація", "культурна революція", "соціалістичний реалізм", "ворог народу" напередодні війни були доповнені новими: "фашисти", "морально-політична єдність радянського народу", "непорушний союз робітників, селян і трудової інтелігенції", "всенародна війна в тилу ворога" та ін. Металогіка цих термінів, їх семантико-лінгвістичні форми в одних випадках містили негативні конотації, а в інших - стверджувально-позитивні. Та лише зрідка вони більш-менш точно віддзеркалювали означені явища і процеси. До таких слід віднести дефініцію "японський мілітаризм" (на думку Сато Такаакі та багатьох інших японських істориків, характер суспільно-політичних процесів у Японії 30-40-х років ХХ ст. давав підстави вважати їх мілітаризованими) ¹⁶.

Переважає більшість неологізмів і понять, які з'явилися за воєнної доби, вже задумувались як ідеологеми. Одна з найбільш вдалих знахідок, про яку йшлося вище, - "Велика Вітчизняна війна" - поступово переросла рамки ідеологеми і перетворилася на міфологему з величезним позитивно-креативним мобілізаційним потенціалом.

До певного часу "спрацьовували" й деякі інші "винаходи" ідеологічного апарату. Так, вислів "воз'єднання західноукраїнських земель із УРСР" утримував позитивний контекст (цей акт соборизації України по-сталінськи на якийсь час збентежив навіть оунівських теоретиків) доти, поки радянська країна, що супроводжувалася репресіями, примусовим залученням селян до колгоспів, антиуніатськими акціями тощо, не розкрила очі тим, хто вірив у щирість намірів Кремля і соціалістичні "переваги" системи, яка панувала в Радянському Союзі.

Інша ідеологема - "всенародна боротьба в тилу ворога" - швидше видавала бажане за дійсне, оскільки ті понад 90 тисяч офіційно визнаних "народних месників", які дійсно брали участь в антинацистському русі Опору, у зіставленні з 40-мільйонним населенням республіки, що повністю була окупована, не підкріплюють дане визначення.

Жодної критики не витримує міфологема про "морально-політичну єдність радянського народу". Не підлягає сумніву, що більшість тих, хто перебував за межами окупаційної зони, підтримували військові зусилля свого уряду, виявляли здатність до самопожертви, героїзму, ратну і трудову звитягу. Однак відомо про опозиційні настрої не лише в середовищі інтелігенції (як тієї, що залишилася на зайнятих гітлерівцями територіях, так і вивезеної у східні райони країни), а й інших верств населення. А як оцінювати масову колаборацію військових і цивільного населення (сотні тисяч наших співвітчизників воювали у збройних формуваннях на боці ворога, близько

200 тис. перебували в допоміжній поліції, виконували адміністративно-управлінські функції)?

Якось непомітною залишається невідповідність термінів "народне господарство", "народногосподарський план". Фактична відчуженість працюючих від засобів виробництва і на селі, і в місті вже за визначенням робить ці поняття схоластичними й надуманими. Якщо ж називати радянську господарську систему "народною" лише з тієї причини, що її приводять у рух багатомільйонні маси простих трударів, то такою ж мірою це означення підходить до "капіталістичної" економіки.

І зовсім абсурдною виявилася похідна від "українського буржуазного націоналізму" - "українсько-німецькі буржуазні націоналісти". По-перше, уже сам націоналізм як ідеологія й політичний напрям - не може бути прерогативою буржуазії. Саме буржуазії більш властивий інтернаціоналізм, наднаціональні, а отже, ліберальні цінності. Навіть при поверховому погляді стає очевидним, що значну частину соціальної бази українського націоналізму і в довоєнний період, і в роки війни становила інтелігенція. По-друге, несумісність нацистських планів і стратегічної мети ОУН, повне й послідовне несприйняття Берліном українського націоналізму як загрозової, а тому ворожої гітлерівцям ідеології і практики робить це поєднання абсурдним. Зрозуміло, що творці словосполучення в такий спосіб намагалися насамперед закріпити у свідомості людей негативний образ українських націоналістів як колаборантів і "ворогів народу".

Перекодування наведених та інших ідеологем у сучасну метамову має орієнтуватися на досягнення автентичності термінології. Однією статтею тут не обійтись. Необхідна широка дискусія на шпальтах наукової періодики, а для початку хоча б науковий методологічний семінар чи "круглий стіл". До речі, у вересні 2003 р. у Седлице (Польща) науковці, які займаються військовою історією, присвятили цілий робочий день конференції дебатам із приводу адекватності відповідної термінології.

Для кращого розуміння технології функціонування цих понять паралельно слід спрямувати зусилля на поглиблене вивчення феномену ідеології. Перші кроки зроблені лише в напрямі вивчення ідеології українського націоналізму. Але в період 1939 - 1945 рр. на території України зіткнулися радянсько-комуністична, українська націоналістична, польська націоналістична та нацистська ідеології. З'ясування параметрів і характеристик домінуючої ідеології, механізмів функціонування "державної" і "політичної" ідеології, основні форми їх прояву, взаємозапозичення та впливи, особливості діяльності ідеологічного апарату, рівень її ефективності, - ці й інші аспекти проблеми вимагають цілеспрямованих зусиль дослідників історії Другої світової війни.

У зарубіжній історіографії існують вагомні методологічні напрацювання, які дозволяють з оптимізмом очікувати їх застосування в даному тематично-хронологічному реєстрі.

Так, прихильники структуралістського підходу, який поєднує методи соціології, семіотики, літературознавства, структурної антропології, розглядають ідеологію як загальну і нерелексивну повсякденну практику, багато в чому пов'язану з міфом. На думку Р.Барта, який аналізує культурний та сучасний міфи, завдання останнього полягає в перетворенні історичної інтенції в природу того, що відбувається, у вічне. У цьому полягає його схожість із буржуазною ідеологією. Однак існує і "лівий міф". Р.Барт трактує сталінський міф як "природу" щодо соціалізму¹¹.

Впровадження завдяки модерністам до наукового обігу понять "міфологія", "політичний міф" сигналізує про те, що дослідники намагаються з'ясувати вплив ідеологічного апарату держави на суспільство, соціальні структури шляхом дослідження моделей соціальної поведінки та їх глибинних основ.

Завдяки цьому міфологія сприяє виявленню сутнісних, внутрішніх мотивів людських вчинків.

Відкидаючи структуралістську концепцію, постмодерністи стверджують, що ідеологія операціонабельна у розмові, образі тексту, тобто функціонує не шляхом створення того чи іншого стану свідомості, а за допомогою дискурсу. Мова ж утворює проміжний зв'язок між культурними силами економіки й суб'єктивно обумовленою поведінкою індивідів¹⁴. К.Шлегель висловив тезу про те, що всі ідеології є, по суті, виразом дефіцитів, які існують у суспільстві. Радянська ідеологія, що імплантувала у свідомість людей переконання в перевагах над Заходом, непереможності Червоної армії, побутового аскетизму, бездумної віри в непогіршеність вождів, якраз і стали виявом ухиляння влади (чи її неспроможності) від розв'язання нагальних проблем у країні¹⁷.

Більшість сучасних істориків далекого зарубіжжя відштовхується від визнання емансипації ідеології від класу чи соціальної структури, відмови від ідеології як сукупності "ідей, що містяться в людських головах", і прийняття положення про те, що ідеологія охоплює різні сфери: від наукового знання до релігії, побутових уявлень і повсякденної практики. На сьогодні найбільш полемічним залишається питання про роль суб'єкта у творенні та функціонуванні ідеології¹⁸.

Помітних успіхів у дослідженні ідеології радянського суспільства досягли російські вчені. А.Ахієзер розглянув феномен більшовицької ідеології в рамках цивілізаційної парадигми. Особливість російської цивілізації, на його думку, полягає в наявності розколу, патологічному стані суспільства, що характеризується гострими застійними суперечностями між культурою та соціальними відносинами. За таких умов більшовицька ідеологія відіграла роль насамперед інтегруючого чинника¹⁹. Як вияв комуністичної цивілізації розглядає більшовицьку ідеологію Є.Рашковський. При цьому він наголошує, що в Радянському Союзі офіційна картина світу була надзвичайно міфологізованою в руслі християнського неоязичництва. Стрижневою ідеологічною конструкцією більшовицької ідеології стала містично оформлена доктрина влади, яка підкріплювалася матеріалістичною діалектикою. Узагальнюючи результати своїх пошуків, учений дійшов висновку, що більшовицька система ґрунтувалася на архаїчному духовному субстраті й спрямовувалася на модернізацію з пріоритетом ідей національно-державної могутності та глобальних амбіцій. Такий зміст ідеології визначався накладанням традиційних ментальних передумов на незрілі форми індустріально-урбаністичних процесів¹¹.

Використовуючи методологію модернізму, І.Чудінова називає міфи засобом впливу на масову свідомість, який використовується для завоювання, легітимації та збереження влади. В основі політичних міфів перебувають "усвідомлені та культивовані політиками політичні очікування і надії, за-своєні масовою свідомістю". Одна з головних причин стійкості міфів - в їх органічності для людської свідомості як способу психологічної адаптації в соціальному середовищі. За цими рисами політичний міф має схожі цілі та вияви з ідеологією²¹.

Інший підхід до вивчення ідеології, пов'язаний з трактуванням її як дискурсу, з'явився на початку 90-х років. Так, А.Іванов розглядає ідеологію через її складові - ідеологічний міф і словесний фетиш, проводить паралелі між тоталітарною свідомістю і розумом як філософською категорією. Одна з особливостей тоталітарного способу мислення - подвійний спосіб міркувань - полягає в тому, що виживання індивіда диктує йому необхідність прийняття і соціальної дійсності, й ідеологічних міфів²². Мову-ідеологію як засіб розбудови влади і створення знакової матриці інтерпретує І. Велєв. Використовуючи дану мовну символіку, народ приймає відповідний політичний режим. Вказуючи на дві тенденції - впровадження "езотеричної мови професійних

марксистів" та рух знизу ' консенсусу звичайної мови пролетаріату - дослідник відзначає, що в СРСР склалася стійка суперечність між науковим і побутовим значенням мови²¹. С.Чугров на основі постмодерністської методології простежив особливості радянської ідеології, шляхи проникнення ідеологем до свідомості людей, які жили у різні періоди радянської історії²⁴,

А.Панарін, базуючись на новій концепції, - політичній філософії - трактує ідеологію як інструмент підпорядкування масової свідомості, що широко використовується тоталітаризмом. Основний парадокс тоталітаризму (екзальтоване сприйняття "структурними низами" насильства і репресивної профілактики) він пов'язує з революційно-есхатологічною містикю "кінця світу" й "перевертання статусів". У більшовицькій ідеології (тоталітарній за своєю сутністю і спрямованістю) переплітаються елементи релігійної й архаїчної свідомості, а також елементи механічного раціоналізму²⁵.

Як бачимо, історики, політологи, філософи, соціологи активно розробляють проблематику, у фокусі якої знаходиться ідеологія. Це не випадково. Стосовно періоду Другої світової війни це має особливе значення, оскільки, по-перше, ідеологія відігравала надзвичайно велику роль у мобілізації окремих верств і політично заангажованих груп населення; по-друге, ідеологічне "обрамлення" й оформлення історії війни є тим чинником, який перешкоджає наближенню до адекватного розуміння тієї доби.

Неструктурованість методологічних підходів, еkleктичний набір міждисциплінарних методик, відсутність чітко визначеної дослідницької позиції, що спостерігаються у працях із проблем Другої світової війни, спричиняє підміну понять, плутанину і надумані суперечки: Для прикладу, візьмімо популярну для багатьох вітчизняних істориків тезу про "ціну перемоги". З погляду загальнолюдських цінностей будь-яка війна - зло. Із позиції справедливості зло обов'язково має бути покаране. І в цьому розумінні перемога над агресором переростає межі юридичних норм, репарацій, територіальних надбань тощо, сприймається як апогей історичної сатисфакції, підіймається до того рівня, який дозволяє людству з оптимізмом дивитися в майбутнє. Коли б цього не було, цілі суспільства і народи втрачали б волю та внутрішню насагу до боротьби за свою свободу і незалежність, відчуття історичної перспективи.

Однак, коли розглядати питання під таким кутом зору, втрачає сенс з'ясування ціни перемоги. Ці розмови виникають лише після завершення збройного конфлікту. А коли війни тривають, важко знайти полководця, який би стримував себе розрахунками можливих втрат, якими доведеться оплатити перемогу. Тому фраза з відомої пісні "Мы за ценой не постоим" сприймається не як поетична гіпербола, а як ілюстрація реального алгоритму прийняття рішень у ході ведення бойових дій.

Якщо ж підійти до цієї проблеми із позицій військової науки, то вступають у свої права такі критерії, як стратегічна і тактична доцільність, рівень підготовки рядового й командного складу, матеріально-технічне забезпечення діючої армії, наявність мережі комунікацій і зв'язку, мобілізаційні та конверсійні можливості економіки, людський потенціал, нарешті, природно-кліматичні умови театру військового протистояння. Оперуючи понятійним апаратом даної групи, дослідник отримує відповідні результати, які будуть відрізнятися від одержаних внаслідок застосування іншого інструментарію - соціального, морально-психологічного, антропологічного, правничого тощо.

Перемоги, як і поразки, - це юридично оформлені результати війни (військово-політичні, дипломатичні, рішення й угоди, територіальні, надбання і втрати, репарації, судові процеси над військовими злочинцями, колаборантами, дезертирами). Аналіз нормативно-правових актів (як міждержавних, так і внутрішньодержавних) дає уявлення про законодавчо закріплені прояви війни. Однак він неспроможний розкрити глибинний вплив війни на всі сфери життя суспільства.

Із гуманітарної точки зору, як це не парадоксально, у війні немає переможців. У цьому переконують глибинні виміри і наслідки збройних зіткнень. Війни спричиняють смерть мільйонів людей, негативно впливають на економіку й соціокультурну сферу обох ворогуючих сторін, супроводжуються руйнуванням не лише об'єктів військово-промислового комплексу, а й архітектурних, історико-культурних пам'яток, житлового і комунального фонду. Величезне напруження фінансової системи, звичайно, значно погіршує матеріально-побутове становище населення, а нерідко призводить до катастрофічних розмірів зубожіння, голоду, вимушених міграцій і інших явищ. Та найбільш трагічними і пролонгованими в часі негативними наслідками війни є морально-психологічний шок, пережитий внаслідок втрати близьких і рідних чи їх каліцтва, терору з боку агресора-окупанта, репресалій своєї влади, інших катаклізмів. Травматичний і посттравматичний синдроми, як і все, що їм передувало на рівні сприйняття війни пересічним її учасником, є найменш вивченими сегментами даного періоду нашого минулого. Дослідження цієї проблематики також вимагає спеціальних концептуальних підходів і своєрідної методики, починаючи з формування комплексу джерел, теоретичних напрацювань до інтерпретації емпіричного матеріалу.

Навіть не претендуючи на повноту аналізу методологічного забезпечення вітчизняних досліджень з історії Другої світової війни, слід констатувати кризову симптоматику і наявність цілої низки невирішених питань, без яких неможливий якісний рух уперед.

Одним із свідчень такого становища є відсутність наукових (а не громадсько-політичних) дискусій на сторінках фахових видань. Доводиться визнати й досить низьку культуру наукової критики і рецензування праць з історії цього періоду, що, безумовно, знижує ефект зворотного впливу на їх авторів, рівень їх відповідальності за свій інтелектуальний продукт.

Насамкінець необхідно зазначити, що очікувані якісні методологічні зрушення слід сприймати як явище елітарного порядку. Необхідною умовою для цього є формування наукових шкіл (у тому числі й периферійних), підготовка плеяди позбавлених "родового зв'язку" з радянською системою, критично мислячих та ерудованих фахівців, нагромадження "критичної маси" знань (у тому числі й освоєння історіографічних і теоретичних напрацювань зарубіжних колег). Не останню роль відіграють і матеріальні та суспільні стимули наукової діяльності, підвищення її престижності й соціального статусу науковців.

Директивними засобами такі завдання не вирішуються. Але держава має пройти свою частину шляху, а науковці - свою. Без усвідомлення вагомості своєї праці, її високого громадсько-політичного рейтингу, зацікавленості суспільства в її результатах, необхідності реагувати на виклики часу, зрештою, потреби реалізувати власний науковий потенціал просування вперед неможливе.

¹ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) - К., 1999. - С. 66.

² Сербии Роман. "Велика вітчизняна війна": советський міт в українських шатах // Сучасність. - 2001. - № 6. - С. 64.

³ Польша та Україна у тридцятих - сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб: Т.1. Польське підпілля 1939-1941. - Львів; Коломия; Стрий; Золочів; Варшава; Київ, 1998. - 1039 с; 1.2. Переселення поляків та українців 1944 - 1946. - Варшава; Київ, 2000. - 1040 с; Літопис УПА. Нова серія. Т.1. Видання Головного Командування УПА. - Київ; Торонто, 1995. - 481 с. та ін.; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. Науково-документальне видання. - К.; Львів, 2003. - 588 с

⁴ Отечественная история. - 2000. - №6. - С. 109.

⁵ Заярюк Андрій. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Волинь і Холмщина 1938 - 1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. - Львів, 2003. - С. 261 - 289.

⁶ Гуревич А.Я. Двоякая ответственность историка // Новая и новейшая история. - 1997. - №5. - С.79.

⁷ Цит. за: *Kizer E.* The Revival of Narrative in Historical Sociology // *Politics and Society*. - Vol. 24. - 1996. - № 3.

⁸ Ibid.

⁹ Цит. за: *Медик Х.* Микроистория // *THESIS: Теория и история социальных и политических институтов и систем*. - М., 1994. - № 4.

¹⁰ *Chartier R.* History between Narrative and Knowledge // *Western Humanities Review*. - Vol. 49. - 1995. - № 4.

¹¹ Див.: *Дюби Ж.* Выступление в Институте всеобщей истории в 1989 г. // *Одиссей*. — М., 1989.

¹² *Гуревич А.Я.* Двоякая ответственность историка // *Новая и новейшая история*. — 1997. - № 5. - С. 78, 79.

¹³ *Сорокин Питирим.* Человек. Цивилизация. Общество. - М., 1992. - С.216.

¹⁴ *Такааки Сато.* Новые тенденции в освещении истории участия Японии во второй мировой войне // *Сторінки воєнної історії України*. - К., 2002. - Вип. 6. - С. 33 - 35.

¹⁵ *Барт М.* Мифологии. - М., 1996. - С. 270, 274.

¹⁶ *Готтдинер М.* Идеология: функционализм и социальная теория // *РЖ. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература*. - Серия 11. Социология. - 1996. - № 3. - С. 4.

¹⁷ Политическая культура (Методологический очерк) // *РЖ. Социальные и гуманитарные науки. Зарубежная литература*. - Серия 4. Государство и право. - 1995. - № 2. - С. 15, 16.

¹⁸ *Аберкромби Н., Хилл С, Тернес В.С.* Социологический словарь, - Казань, 1997.- С. 50.

¹⁹ Див.: *Ахиезер А.С.* Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). Т.1. От прошлого к будущему. - Новосибирск, 1997; Його ж. Идеология - предмет науки, наука - предмет идеологии // *Общественные науки и современность*. - 1991. - № 1. - С. 83-89.

²⁰ *Рашковский Е.Б.* Опыт тотальной модернизации России (1917-1991) в свете социологии развития // *Мировая экономика и международные отношения*. - 1993. — № 4. — С. 105-118.

²¹ *Чуднова ИМ.* Политические мифы//*Социально-политический журнал*.- 1996. - № 6. - С. 218-223.

²² *Иванов А.В.* Мифы и метаморфозы тоталитарного рассудка//*Вестник МГУ*.-Серия 7. Философия. - 1991. - № 3. - С. 26-37.

²³ *Велев И.* "Неоленинизм" или "постленинизм"? // *Полис*. - 1991. - № 3. - С. 93-94.

²⁴ *Чугров СВ.* Идеологические стереотипы: наследие советской эпохи // *Мировая экономика и международные отношения*. - 1993. - № 5. - С. 54-56; Його ж. Россия и Запад: метаморфозы взаимовосприятия. - М., 1993. - С. 24.

²⁵ *Панарин А.С.* Сентиментальность тоталитаризма и жестокосердие демократии // *Вестник АН СССР*. - 1990. - № 11. - С. 56-68.

The article is dedicated to the methodological aspects of researching the World War II history, problems of terminology as well as the historical recollection of the war time events.